

VÁCLAV ŽÁK
**A megalázottság
 érzéséről és a szándékolatlan
 következményről**

Sok szerző hangsúlyozza a cseh történelem diszkontinuitását. Még ha egy efféle magyarázat az első hallásra meggyőzőnek is tűnhet, úgy gondolom, inkább félrevezető. Meggyőződésem ugyanis, hogy a cseh történelemben létezik egy bizonyos „út-függőség” (path dependency), amely kifejezés az intézmények elméletében használatos. A kényszerpálya viszont nem lineáris mozgású: a történelmi szakaszok nem úgy követik egymást, mint a cérnára fűzött gyöngyszemek. Inkább úgy írhatók le, mint egy inga mozgása. Az inga az egyik szélsőséges helyzetből a másikba mozdul. A fordulópontok olyan történelmi időszakok, amelyekben nagyfokú az „elutasítási potenciál” (refusal potential), amikor a körülmények a nemzet többsége részére elviselhetetlenek. Így a fordulópontokon a konszenzus azon alapul, amit a társadalom nem akar. Sajnos – bár az adott körülmények között ez egészen érthető – hiányzik a konszenzus a jövőre irányuló tervekkel illetően.

A cseh történelem szorosan kötődik a nemzetállamok keletkezéséhez és Közép-Európa történetéhez. Csehország az Osztrák–Magyar Monarchia része volt, a független csehszlovák államot csak 1918-ban alapították meg. Onnan datálódik e hozzáállásnak minden összetevője. A politikai rendszer alapvető problémával küszködött – a cseheknek nem volt önálló államuk. A társadalom megalázva érezte magát, mert az uralkodó osztrákok és magyarok elhanyagolták őket. Az „osztrák trón iránti lojalitás” ethosza szinte teljesen üres volt, csakúgy, mint a hivatalos vallásba vetett hit. A jelszavak ezek voltak: „Háromszáz évig szenvedtünk”, „Nem akarunk több fehérhegyi csatát”. Ausztria–Magyarország alkotmányos rendszere egyáltalán nem az állam iránti felelősség, hanem a kormány és a császár elleni destruktív harcok felé vezette a parlamentet.

A cseh társadalomban több élő történelmi hagyomány létezik egymás mellett. Sajnos a csehek ezt a pluralitást sosem tartották nemzeti kincsnek. Minden fordulópont után kiválasztottak egyet, és legitimációs mítoszként használták a többi, szemben álló tradíció

elleni politikai harcban. Fontos tudatosítani, hogy ennek a hozzáállásnak egyenes következménye a társadalom kettészakadása, így keletkezik az „ők” és a „mi”. Sosem történt próbálkozás alkotmányos konszenzus elérésére, vagyis annak a gondolatnak a megvalósítására, hogy a köztársaság minden polgára egyenjogú állampolgár. A szabadságról, amely 1918-ban köszöntött be, azt tartották, hogy a társadalom valahogy akaratlanul, Isten kegyelméből szerezte meg. Egy olyan társadalomnak hullott az ölébe, amely nemzetiségileg, vallásilag és szociálisan is kettéhasadt volt. Érkezése lelkesedést és egységet hozott. Mindenki tudta, mit nem akar. Ez alakította ki az „elutasítás potenciálját”. Ebből jött létre a „demokratikus” program, amely Masaryk egyoldalú történelem-magyarázatán alapult – azután ez a potenciál gyengülni kezdett. Viszont alapot szolgáltatott egy hamis konszenzus számára (arról, hogy a csehek természetüknél fogva hajlanak a demokráciára), amely egészen a következő fordulópontra uralkodott.

Az eredetileg örömteli egységet néhány hónap múlva konfliktusok árnyékolták be a hazai politikai képviselőket és a száműzetésből visszatérő politikusok között. Elkezdődött a lusztráció – a csehszlovákok elkezdték „gyökerestül eltávolítani” az Osztrák–Magyar Monarchiával kollaborálókat. 1920–21 között szociális lázongások törtek ki, és ekkor léptek fel a kommunisták. A köztársaság a szakadék szélre került. 1929-ben beköszöntött a gazdasági világválság, amely Csehszlovákiát mint exportközpontú országot igazán keményen sújtotta. A külföldi piacok bezáródása Csehszlovákia számára nehéz gazdasági következményekkel járt, főként a határ mentén, ahol németek éltek. Az 1926-os év reménye, hogy a németeket sikerül az újonnan alakult Csehszlovákiába integrálni, semmivé vált.

Az, hogy a csehek elutasították a katolikus tradíciót, feszültséghez vezetett Szlovákiával – és természetesen a cseh katolikus értelmiséggel is. Külföldi mintára fasiszta gondolatok kezdtek érvényre jutni. Aztán Németországban Hitler került hatalomra, és a csehszlovák határvidéken a Szudétanémet Párt Hitler hírhedt ötödik hadoszlopa lett a köztársaságban. Így jött létre az egyik rendszerellenes politikai irányzat az első köztársaságban. A másik a baloldalon volt. A cseh kommunisták védték a moszkvai politikai folyamatokat, de Csehszlovákiában a lakosságnak kitűnő információi voltak Oroszországról. Az olyan emberek, mint Jan Slavík, František Xavér Šalda, F. Krejčí pontos elemzéseket adtak – másutt Európában sem lehetett pontosabb leírást kapni arról, mi folyt a Szovjetunióban, és nem csak Sztálin monstre pereit kapcsán. Tehát Csehszlovákiának kitűnő információi voltak arról, mi történik a Szovjetunióban, és elvárható lett

Az előadás 2008 áprilisában a glasgow-i egyetem 1948 és 1968-as évekről rendezett konferenciáján hangzott el. A szerző a *Listy* számára átdolgozta.

volna, hogy immunis legyen a kommunizmussal szemben. Aztán elérkezett 1938, München. 1938. október 1-jén Dérer miniszter azt tudta mondani a rádióban a meghökent és lesújtott nemzetnek, hogy ha egyedül a szovjetek jönnének segítségünkre, a barátaink (!) (Franciaország és Nagy-Britannia) ezt a háborút a szovjet bolsevizmus háborújának tekintenek a nyugati civilizáció ellen! Lehetett-e többet tenni a kommunista párt presztízsének emelésére, mint hogy a nem kommunista kormány minisztere kijelenti, hogy a Szovjetunió az egyetlen ország, amelyik hajlandó segíteni nekünk? Az nem számít, hogy ez igaz volt-e vagy sem.

Az 1938–1939-es években, a második köztársaság idején az első köztársaság válogatás nélküli kritikák célpontja lett. Masarykot szidalmazták, a demokrácia eszméjét örültségnek tartották, a kommunistákat a müncheni katasztrófa bűnrészeseké, teli torokból zengett a cseh fasizmus és antiszemitizmus. A vezető szerepet a cseh katolikus értelmiség kapta. Ladislav Jehlička 1938-ban ezt írta: „Az emberiség térjen vissza az abszolúta monarchiához mint a legjobb és egyetlen természetes kormányzati rendszerhez, az egypárt rendszer a legjobb politikai szerveződés”. Kívánsága tíz év múlva beteljesedett, sajnos azonban annak a bizonyos pártnak más volt a színe. Jehlička hosszú éveket töltött börtönben. A második köztársaság idején az első köztársaságon az egyik elnyomott hagyomány kezdett bosszút állni, a katolikus. Még mielőtt a bosszú meghozhatta volna gyümölcsét, a németek 1939 márciusában lerohanták és elpusztították Csehszlovákiát.

A protektorátus alapvető jelentősége

A protektorátus időszakának áttekintése alapvető fontosságú ahhoz, hogy megérthessük 1945-öt és mindazt, ami azután következett. A protektorátus a politikai élet teljeskörű mozgósítását jelentette Csehszlovákiában. Egyetlen párt létezett. A mindenre kiterjedő gazdasági mobilizálás sikeres volt, látható volt ez a gazdaság eredményességén. Miért kellene a cseheknek tartaniuk a gazdaság kollektivizálásától, ha a németeknél ez olyan jól bevált? A cseh nemzet a fizikai megsemmisítés fenyegetése alatt összekovácsolódott. Arról a terrorról, ami Heydrich protektor meggyilkolását követte, beleszámítva Lidice elpusztítását, nem lenne szabad megfeledkezni, amikor a csehországi németek háború utáni kitoloncolásáról beszélünk. Az eredetileg bonyolult szerkezetű, plurális cseh társadalom kezdett úgy tekinteni magára, mint egy testre. *A földművesek harcolnak a magért*

– efféle főcímek az újságokban nem csak a kommunizmus idején jelentek meg. A protektorátus idején kezdtek így fogalmazni. A nemzet mint szerves egység felfogása a nyilvános életben már sok éve kísérte – a kommunista rendszer csak átvette azt.

Hogyan lehetséges, hogy a háború után a csehek olyan védtelenek voltak a kommunista párttal és a szovjetekkel szemben annak ellenére, hogy jól tudták, mi zajlott a háború előtt a Szovjetunióban? Először: szinte senki nem hitte el a Szovjetunióról a háború előtt nyilvánosságra hozott információkat. Hogy lehet Sztálin zsarnok, ha emberek hajlandók érte az életüket áldozni? Még fontosabb azonban az a tény, amiről ma nem beszélünk: az aránylag pontos elemzéseket arról, mi történik, ha Csehszlovákiába bevonulnak a szovjetek, a Bolsevizmus Elleni Liga hirdette cseh és szudéta náci kollaboránsokkal. Ezért a Szovjetunió kritikája 1945 után abszolút tabu volt. Mindenkit, aki megpróbálta volna kritizálni a Szovjetuniót, nácinak címkéztek volna. Ez volt nagy vonalakban az 1945-ös esztendő. Újra hatalmas elutasítási potenciál alakult ki. És mit utasítottak el? Az első köztársaságot, amit kudarcként fogtak fel.

1945 radikalizmusa

A protektorátus után a megalázottság újra nagyon fontos tényezővé vált. Újra kialakult a vágy megbüntetni a kollaboránsokat. A „német kérdés” központi mobilizáló téma lett. A politikai pártok versenyeztek, ki hajlandó radikálisabban cselekedni. Az első köztársaságot Beneš elnök is kritizálta. Olyan éles támadás az első köztársaság politikai pártjai ellen, amilyent ő fogalmazott meg a *Demokrácia ma és holnap* című művében, aligha található az anarchista irodalomban. Az eredmény? A nemzet elfogadta a radikalizmust. Mindenki elfogadta, hogy radikális megoldásra van szükség azokban a szociális, politikai, nemzetiségi és biztonságpolitikai kérdésekben, amelyeket az első köztársaság nem tudott megoldani. A szociális kérdést – államosítással oldottuk meg. Ferdinand Peroutka vezető liberális szószóló azt írta a *Dnešek* (Ma) című folyóiratban a cseh ipar vezetőinek: „Kis szocializmust nem akartatok, hát most kaptok nagyot.” Peroutka is egyetértett az államosítással. A magántulajdon lett minden rossz okozója. A nemzetiségi kérdést – a németek kiűzésével oldottuk meg. Beneš elnök a száműzetésből hazatérve kijelentette, hogy a németeket likvidálni kell. A németek ügye, amint már említettem, kulcsfontosságú mobilizációs téma volt.

A pártpolitikai kérdést úgy oldottuk meg, hogy a politikai pártok Nemzeti Frontban forrtak egybe, „hogymegmentsük hazánkat az első köztársaság idején zajló politikai civakodástól”. Mindenki egyetértett, hogy a hazának jobb, népi demokráciára van szüksége. A biztonsági garanciákat a Párizshoz való kötődés megszüntetésével és a Moszkvához való kötődés létrehozásával teremtettük meg. A fehérhegyi csata elutasítását új jelszó váltotta fel: „Soha többé Münchent”. Mindenki ugyanazt a jövőt akarta. A politikai pártok programjai szinte semmiben sem különböztek egymástól.

Győzelmes február

Így volt a politikai helyzet előkészítve 1948 februárjára. Igaz, hogy a fordulat tömeges népmozgalmon alapult. De mondhatjuk-e azt, amit néhány mai történész, hogy az emberek, akik akkor megtöltötték a Vencel teret és az Óváros teret, koncentrációs táborokat, politikai pereket és kivégzéseket akartak? Nem, a fent felsorolt problémák radikális megoldását akarták. Csakhogy a program megvalósítása más eredményekhez vezetett.

Fontos tudatosítani, hogy 1948 stratégiája a „tisztá lappal kezdés” stratégiája volt – mindent egészen újra kellett kezdeni. A burzsoá demokrácia már nem volt érdekes. Miért kellene a politikai hatalmat korlátozni? Az emberek azt akarták, hogy problémáikat teljes erőből és radikálisan oldják meg. Így aztán a hatalom minden ellenőrző mechanizmusa megsemmisült. Az, ami következett, természetesen a politikai hatalommal való nagyfokú visszaélés volt. Fenntartom, hogy ez szándékolatlan következmény volt. Aki azt állítja, hogy a sztálini ötvenes évek elnyomása a tömegek programja volt már 1948 februárjában, annak ezt be is kellene bizonyítania. Egyfelől létezett 1948-ban egy tömegmozgalom, amely abszolút hatalmat akart adni a kommunista párt kezébe. Ez igaz. Másfelől tudjuk, hogy ezzel a totális hatalommal később visszaéltek, s „a demokrácia elleni brutális támadásra” használták fel. Ez is igaz. De a két igazság nem kötődik egymáshoz automatikusan. Ezt nagyon fontos tudatosítani, különben szörnyeteget csinálunk elődeinkből.

Olvadás

1953 és 1956 között sok minden történt: meghalt Sztálin, megtartották az SZKP XX. kongresszusát, megkezdődött a liberalizáció, ahogy azt a csehszlovák írók 1956. évi kongresszusán elhangzott beszédekből is látjuk, de mindezt megrekesztette a lengyel felkelés és a

magyar forradalom. A kommunista párt kemény hatalmi szorítása a társadalmon fokozatosan lazulni kezdett. Az elkövetkező tizenkét év alatt a társadalom liberalizálódott. Azután érkezett 1968. A harc a hatalomért az ország vezetésében olyan korban játszódott le, amikor már zajlottak az alapvető liberalizációs folyamatok a felszabadult polgári társadalomban. Az 1968-as év fejleményeit úgy értelmezem, mint egy próbálkozást a vezeklésre. Az elrontott eszme rehabilitálására. De az eszmény ugyanaz volt. Megjelentek olyan hangok, amelyek elutasították a kommunizmust, de összehasonlítva azzal a támogatással, amellyel a CSKP ekkor rendelkezett a társadalomban, ezek marginálisak voltak. Hogyan értékeljük, mi történhetett volna akkor, ha a Prágai tavasz folytatódik? A fizikusok szeretik a „gondolatki-sérleteket”, hát végezzünk el egy ilyet. Képzeld el, hogy valamilyen angyalok eltávolítanák a Földről az összes államot és nemzetet Csehszlovákia kivételével. Mi maradna? Egy ország egypárt-rendszerrel, ellenzék nélkül, világosan meghatározott és allokált tulajdonjogok nélkül. A magántulajdon Csehszlovákiában tabu volt. Nem annyira a Szovjetuniótól való félelem miatt, hanem mert hittek a az eredeti célban, miszerint az első köztársaság szomorú tapasztalatát jóvá kell tenni. Mi történt volna, ha a Prágai tavasz nem ér véget a megszállással? Szerintem a kijózanodás nagyon hosszú és fájdalmas társadalmi folyamatának kellett volna következnie. A csehszlovákoknak meg kellett volna tanulniuk a különbséget a „szocialista” és „szociális” fogalmak között. Saját tapasztalatomból nagyon nehéz megállapítani, mit tudtak valójában az emberek 1968-ban, és hogy mit nem mertek hangosan kimondani. Mégis úgy gondolom, hogy a lakosság többsége számára nem volt világos, mennyire fontos a magántulajdon. El kellett érkezni a kijózanító éveknek, amikor az értelmiség F. von Hayeket, L. von Miseset olvasott és hosszú órákon át vitázott, s ezek a viták egészen más eredményhez vezettek: a további liberalizációhoz 1989-ben.

Normalizáció

Az 1968. augusztusi megszállás után a politika eltűnt Csehszlovákiából. Kundera értékelését 1968 őszeről alapvetően úgy olvasom, mint egy vigasztaló esszét, akárcsak Havel *Hatalom nélküliek hatalma* (Moc bezmocných) című írását kilenc évvel később. Az okok egyszerűek. A szovjet megszállás után az emberek kezdték tudatosítani: anélkül, hogy a Szovjetunióban változások történének, nincs értelme Csehszlovákia liberalizációjára törekedni. Kezdték úgy érezni, hogy

bevettek egy mesét – és szégyenkeztek emiatt. A reformmozgalom képviselőinek kudarca, akiknek Moszkvából hazatérve 1968. augusztus végén nem volt bátorságuk nyíltan megmondani a nemzetnek, hogy vesztek, ezt a szégyenérzetet még elmélyítette. Ha ezt nem tudatosítjuk, nehéz megérteni a cseh állampolgárok viselkedését a hetvenes években. Sokakból mégsem hiányozhatott a bátorság, ha nem hagyták, hogy a házkutatások megtörjék őket.

Amikor 1985-ben Gorbacsov került hatalomra, visszatért a remény. Az év szilveszterén egy ismert cseh gondolkodó, későbbi cseh elnök azt mondta nekem: „Azt gondolom, hogy most már el kell jönni a moszkvai tavasznak”. És mivel ez valóban megtörtént, Csehszlovákiába visszatért a politika. Amikor végre 1989-ben felbomlott a kommunista rendszer, az inga újra kilendült. Mit utasítottak el? A kommunista rendszert. Az elutasítási potenciálnak minden alapvető

vonása megvolt – a megaláztatásból eredő antikommunizmus lett az új mobilizációs eszköz, megint zajlott a lusztráció – és hihetetlenül erős volt: a kommunizmus bukása óta már eltelt húsz év, és az antikommunizmus még mindig domináns politikai téma. A Moszkvától való félelem ezúttal Washington felé orientálja a politikai elitet, bár elsősorban szomszédainkkal kellene rendezni viszonyunkat. A rendszerváltás a tulajdon abszolútizálásának lobogója alatt zajlott le – egészen elfeledtünk arról, hogy a kommunisták épp a piac összeomlása után jutottak hatalomra a két háború között. A Cseh Köztársaságban nem létezik alkotmányos konszenzus: országunkban a demokratikus választásokon nem demokratikus pártok születnek! Még mindig nem tudunk pragmatikus politikát folytatni, definiálni a nemzeti érdekeinket. Növekedik, újra, mint az első köztársaság idején, az elégedetlenség a demokráciával. De ez már egy más történet.

ALENA WÁGNEROVÁ A termék kifürkészhetetlen útjai

Amikor a kilencvenes évek elején felajánlottak egy állást *A demokratikus struktúrák intézményesítése a poszt-socialista országokban* elnevezésű projektben, nagyon megtisztelve éreztem magam. Végre valaki hasznát veszi a hozzáértésemnek, amelyet az Európát negyven éven át megosztó két politikai rendszerben szerzett élettapasztalataimnak köszönhetek. Ugyanakkor lelki szemeim előtt megjelentek házunk pincéjének nedves falai. Egy rendszeres havi fizetéssel járó munkaviszony most reális esélyt nyitott az évek óta tervezett felújítás megvalósítására.

Projektünk eredményének – vagy termékének, ahogy újabban nevezték – egy empirikus összehasonlító tanulmányának kellett volna lennie az új politikai szereplők szimbolikus integratív mobilizációs stratégiáiról három kiválasztott poszt-socialista országban – Lengyelországban, Magyarországon, valamint a Cseh és a Szlovák Köztársaságban.

Miután a projekt-tervezetet elfogadták, ahogy az az adott téma aktualitása okán várható is volt, és biztosították a finanszírozását, csapatunk megkezdhette a munkát. Én sem voltam rest, megbízam egy ismert és kipróbált építési vállalatot a lakóhelyemen, hogy dolgozzák ki a pincénk szigetelésének terveit.

Munkacsoportunkat csupa kellemes ember alkotta, akik az elvont gondolkodás oly magas szintjét képviselték, ami előtt minden valóságnak kapitulálnia kellett. A munka a projekten jól haladt, és a megbízott építési vállalat is gyorsan kidolgozta pincénk felújítási tervét, így megkapta tőlem a megbízást a kivitelezésre.

Mire megírtam az első tanulmányt a „dekommunizációs” stratégiákról és azok szereplőiről, az építési vállalat munkásai már elkezdtek ásni az árkot a házunk körül, és tették ezt oly alaposan, hogy közben beomlott a bejáráshoz vezető lépcső. Ez engem azonban a legkevésbé sem akadályozott abban, hogy aktívan részt vegyek a szimbolikus politikának a volt szocialista országokban betöltött, demokratikus rendszerek kialakítása során hangsúlyossá váló szerepéről folyó, gyakran viharos vitákban. Minél közelebb jutott azonban csapatunk a probléma magjához, annál világosabban tudatosult bennem, hogy az én tudományos eszköztáram már nem felel meg a kor követelményeinek.

Diákéveim alatt azt oltották belénk, hogy a tudományos munka lényege a munka elején felállított hipotézis bizonyítása vagy cáfolása. A kutatói munka célja az, hogy a kiindulási hipotézist kísérletek és elemzések segítségével vagy megerősítsük, vagy cáfoljuk. A megismerés és nem az eredmény a tudományos munka célja, ismételték tanáraink a végtelenségig.

Időközben azonban a tudomány nyilván olyanfokú fejlődést ért el, hogy a tudományos kutatás célja már nem a kiinduló hipotézis érvényességének vizsgálata vagy annak megcáfolása lett, hanem a kutatói munka minden erőfeszí-